

The process of non-verbal communication in Khaghani's elegies

Jamshid DasZarrin | Narges Oskooi | Hossein Dadashi

DOI: 10.12211/jllr.2022.4.338,299.

۱. Ph.D student of Persian Language and Literature Department, Islamic Azad University, Bonab Branch, Bonab, Iran.

Email: zarrin_1300@yahoo.com

۲. Corresponding Author, Associate Professor of Persian Language and Literature Department, Islamic Azad University, Bonab

Branch, Bonab, Iran. Email: n.oskooi@bonabiau.ac.ir

۳. Assistant Professor of Persian Language and Literature Department, Islamic Azad University, Bonab Branch, Bonab, Iran.

Email: a.kiani@uma.ac.ir

Article history: Received date: ۲۰۲۱-۰۰-۲۶; revised date: ۲۰۲۲-۰۴-۱۸; Accepted date: ۲۰۲۲-۰۵-۲

Abstract

Khaghani's elegies have a unique place in the genre of elegies of Persian literature; Such elegies are full of visual language and various interactive actions with the audience and have added to the lyrical tone and the influential aspect of the poem. A great share of lyrics in Khaghani's elegies stem from the process of nonverbal communication which has been induced by Khaghani's artistic and verbal abilities in the context of this poem; The present study aimed to examine the types of non-verbal communication in Khaghani's elegies and analyze the infrastructures of the types of these communications in making Khaghani's elegies more emotional. In order to conduct this study, descriptive and argumentative research methods were used; The statistical population of this study included Khaghani's elegies and the following results were obtained: Non-verbal communication processes in Khaghani's elegies in the main branches of body (۲۷%), environmental (۲۳%), face (۲۰%), movement (۱۸%) and music (۱۲%) and are often influenced by popular and cultural beliefs and myths, literary traditions, as well as the spiritual and psychological needs of human. The relationship between non-verbal communication and the text of the poem text was conducted by the methods of emphasis (۶۰%), completion (۳۰%) and substitution (۱۰%), which strengthened the emotional load, animism of poetic images, linguistic dynamics and novelty, as well as emphasis and recognition of lyrical tone in Khaghani's elegies.

Keyword: Non-verbal relationships, Khaghani, elegy, lyrical language, lyrical tone.

۱-Introduction

Elegies are among the richest scenes in the expression of rebellious and burning human emotions; In this self-expression space, the poet applies every element to psychologize the flow of emotions in the poetic context and give life to the fire within him in the body of words; Such implications, while explicit and eloquent in their language, are full of hidden and symbolic signs in their infrastructure, carrying deep psychological and archetypal meanings and deep connections with historical, cultural and social continuities. A significant part of the lyrical and emotional burden of inheritance is considered by meta-linguistic elements and non-verbal communication; In literature, verbal and non-verbal communication overlap and are presented together. Human can voluntarily cut off the verbal communication, but cannot prevent body language communication. Sometimes, small or large movements, gestures, facial expressions or the whole body send a significant message from us to the

other person. Sartre believed that in literature, unlike painting and music, human deals with meanings. Meanings are not painted and cannot be observed in music. These arts do not imply anything other than themselves (Rawdrad, ۲۰۱۱: ۷۱). Nowadays, non-verbal communication processes are one of the significant topics in understanding the different artistic and literary aspects of poetry. Non-verbal communication in poetry becomes a burden for body language in conveying concepts and is an alternate to the expression of personal thoughts, feelings and talents; Such emotions and behavioral actions interact voluntarily and involuntarily.

۲-Research method

In order to conduct this study, first different types of non-verbal communication processes were searched in Khaghani's elegies. The statistical population of this study included the whole elegies of Khaghani (including ۲۰ short and long odes, four compositions and ۲۲ pieces); Then, the research data were re-evaluated in several ways, including the classification and statistics of non-verbal communication, as well as the classification and statistics of verbal and non-verbal communication. The results of this study were analyzed by presenting accurate tables and statistical charts. Eventually, the results of the study on the extent and effectiveness of these processes in making the various dimensions of Khaghani's elegies more emotional (language, tone, music and movement in poetry) were presented by descriptive method and argumentative and statistical analysis.

۳- Discussion

-Body communication processes:

Body language or speech movement refers to the study of the process of communication through the movement of body parts. Through the gesture we take, we can communicate how we walk and stand, how we change our facial expressions and eyes, and how we mix these variables to open or close channels. The knowledge of body language has been regarded in the recent studies ۶۰ years ago, while body language has existed since the beginning of human. Psychologists and anthropologists have conducted extensive research on body language, which is part of a larger family called nonverbal behavior. Mastery of body language is not less significant than eloquence and rhetoric. Acquiring skills in using body language is one of the most efficient ways of improving human relationships (Dehghanpour Farashah, ۲۰۰۰: ۴۲). Khaghani could penetrate the minds of his audience with a masterful combination of words and body language and could have an indescribable effect on his audience. The language of action in Khaghani's elegies is "motor behaviors and actions" which have been expressed in different ways, and Khaghani has paid special attention to this aspect of body language:

-Unconscious and involuntary body communication processes:

Khaghani used unconscious bodily actions in order to visualize the burning and incurable human pain in a state of mourning for beauty and artistry; Such actions are often involuntary and originated from the sincerest human emotional feelings. The expression of these movements and spontaneous actions has filled the language with messages of sorrow and grief; The phrases such as: "tears" (Khaghani, ۱۹۹۵: ۰۶۰), "fever and shivering" (ibid., ۱۶۲ and ۴۰۷), "putting hands on head and forehead" (ibid., ۳۰۰), "biting the back of the hand" (ibid., ۰۴۱) and "ripping chest and garment" (ibid., ۷۰۰ and ۰۳۸) are non-verbal and physical behaviors express human grief:

-Conscious and voluntary body processes:

Sometimes, Khaghani used the explanation of conscious and voluntary body actions to express his distress and accompany the audience with his moods and feelings such as a bitter farewell kiss with his beloved son. This description of the poet is highly painful and shows the saddest moments for a father who witnesses the death of his son with despair but cannot do anything except kissing his son's lifeless body and saying goodbye to his son before burying him.

-Body processes influenced by popular culture:

Public culture has some traditions and customs for various situations of human individual and social life, some of which can be observed in the form of behavior and body movements. Different nations see certain general movements and behaviors in the rituals related to mourning, being considered as part of the cultural symbols belonging to that nation; In Khaghani's elegies, there are some allegorical and ironic references to such body movements and traditions of popular culture, being used for expressing the poet's sorrow and giving life to the emotional moments and themes of the poem:

-Body processes influenced by socio-cultural context:

Some body movements are part of socio-cultural cues which have definitions of ideology and other coercive social manifestations in them; In these bodily movements and behaviors, patterns of culturally specific insights and thinking towards the world and human can be observed; Behaviors from human's view of his own position in existence and his belief in the philosophy of material life or the afterlife and life after death. The continuation of such symbolic behaviors can be still observed in human civilization. Khaghani used such body actions, which have signs of monotheistic and dissident ideology, as well as ascetic origins in order to strengthen the lyrical themes in his elegies.

-Body processes influenced by literary traditions:

In literary traditions, there are ironies, allusions, metaphors, and phrases based on body behaviors which are often assertive and exaggerated to illustrate different emotional states and situations, including mourning; Khaghani used such exaggerated acts frequently in his elegies:

-Communication processes of facial expressions:

Face is the first place to show the emotional state of individuals and plays a key role in interpersonal and social relationships. because you can see personal and social feedback on words and events around you in facial expressions. Appearance along with the expression of emotion which is the spontaneous expression of emotions (surprise, fear, anger, joy, etc.) which are inherent and universal and have special cultural rules in their expression, can be reflected in facial expressions. Indeed, face after speech is the most significant source of information for people. Generally, the human face indicates six different and basic emotions of clarity, including anger, fear, joy, sadness, surprise and hatred. Findings of psychologists indicate that the relationship between emotional experiences and facial expressions is a real and highly basic relationship (Franzoi, ۲۰۰۷: ۸۳)

-Environmental communication processes:

Environment is one of the channels of human communication. The places where people gather around to interact with each other; House, room, workplace, park, as well as the physical arrangement, whether the environment is light or dark, have a great effect on the induction of the concept, and refers to the part of the environment elements which affect human feelings and actions. All social behaviors occur in the physical environment where individuals interact with each other in order to change the objects around them in accordance with a particular social event. Khaghani highlighted the tragedies by calling for changes in the environment, and conveys his inner non-verbal messages to the audience with these changes:

-Movement communication processes:

Khaghani's elegies are highly active, as we can find similar elegies in a few poems of Persian literature such as the lyric poems of Divan-i Shams; Such movement in Khaghani's elegies can be evaluated from different aspects; Movement is obvious both in the words and language of Khaghani's elegies. Undoubtedly, movement in Khaghani's elegies is one of the reasons for the stylistic identification of this type of Khaghani's poetry and also the reason for its higher attraction and effect on the audience;

-The process of non-verbal musical communication in Khaghani's elegies:

Poetry music can be regarded as one of the most effective types of non-verbal communication. The music chosen for a poem can overshadow all the elements of the poem and induce additional meanings to the poem. In Khaghani's poems, rhyme and melody are regarded as one of the most characteristic elements of poetry. Khaghani often selects lively rhymes for his elegies, which can create sad movement

۴- Conclusion

In this study, non-verbal communication processes in Khaghani's poetry were analyzed to discover the reasons of Khaghani's emotional effectiveness and the high volume of lyrical load in these poems, and the researcher achieved the following results:

-The five main types of non-verbal communication processes (in order of significance and frequency) including body, environmental, face, movement and music processes can be traced in Khaghani's poetry; These processes, both in relation to each other and in connection with the verbal processes, play a key role in making Khaghani's elegies emotional. Some of these processes are real and practical, some of them are pretentious and rhetorical (such as breaking the back, blackening the sky, crying blood.)

-Some of these processes are voluntary and some of them are involuntary and result from natural physical and mental feedback with the event of grief and mourning including "blistering of the lips" or "bleeding of the veins in the eyes" or tears in the face and moaning. Khaghani used such processes as an alternate or complement to the explanation of sad feelings in the elegies. The frequency of voluntary processes is more than involuntary processes.

-Voluntary processes in all five types of findings (body, face, environment, movement, and music) are often affected by cultural/folk/ archetypal beliefs, as well as by literary traditions.

-Non-verbal communication processes by emphasis (۵۰٪), completion (۳۰٪) and substitution (۲۰٪) of meanings strengthened the tone, themes, images and lyrical language of Khaghani's elegies.

•-References

- ۱- Argil, Michael, ۱۹۹۰, Psychology of communication and body movements, translated by Marjan Faraji, Mahtab Publications.
- ۲- Al-Yasin, Mohammad Reza, ۲۱۱۴, Influence and Influence Skills, Fourth Edition, Tehran: Hamoon.
- ۳- Emami, Nasrollah, ۱۹۰۰, Lamentation in Iranian Persian Literature, Tehran: Central Office of University Jihad.
- ۴- Berko, Roy. م; Wolvin, Andrew Dee; Wolvin, Darlene. R, ۲۰۰۰, Personal and Public Relations Management Translated by Seyed Mohammad Arabi and Davood Izadi, sixth edition. Tehran: Cultural Research Office.
- ۵- Khaghani, Afzaluddin Badil, ۱۹۹۵, Divan of Khaghani Shervani, fifth edition, Tehran: Zavar Publications.
- ۶- Dehghanpour Farashah, Hashem, ۲۰۰۰, Interpersonal Communication Management, Mashhad: Rahyan Sabz.
- ۷- Ravradrad, Azam, ۲۱۱۱, Theories of Sociology of Art and Literature, Second Edition, University of Tehran Press.
- ۸- Rostamkhani, Hamidreza, ۲۰۰۰, Non-Verbal Communication, First Edition, Tehran: Omidan.
- ۹- Shafiee Kadkani, Mohammad Reza, ۲۰۰۴, Music of Poetry, sixth edition, Tehran: Agah Publications.
- ۱۰- Franzoi, Stephen Al, ۲۰۰۷, Social Psychology, translated by Mehrdad Firooz Bakht, third edition, Tehran: Cultural Services Institute.
- ۱۱- Farhangi, Ali Akbar, ۱۹۹۶, Non-verbal communication, the art of using gestures and sounds, Tehran: Islamic Azad University, Meybod Branch.
- ۱۲- Farhangi, Ali Akbar, ۲۱۱۳, Fundamentals of Human Communication, Twenty-sixth Edition, Vol. ۱, Tehran: Rasa.
- ۱۳- Mohsenian Rad, Mehdi, ۲۰۰۶, Communication: interpersonal, group, collective, Tehran: Soroush Publications.
- ۱۴- Mokhtari, Hossein, ۱۹۹۲, Radif in Khaghani Shervani's poetry, Adabestan Farhang va Honar, vol. ۳۱, pp. ۶۶-۶۷, Tehran: Information Institute.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فرایند ارتباطات غیرکلامی در مرثی خاقانی

جمشید داس زرین^۱ | نرگس اسکویی^۲ | حسین داداشی^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد بناب، بناب، ایران. رایانامه: zarrin_0350@yahoo.com
۲. نویسنده مسئول، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد بناب، بناب، ایران. رایانامه: n.oskooi@bonabiau.ac.ir
۳. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد بناب، بناب، ایران. رایانامه: a.kiani@uma.ac.ir

چکیده

مرثی خاقانی از تشخص منحصر به فردی در گونه مرثیه سرایی ادب فارسی برخوردار است؛ این مرثی سرشار از زبان تصویری و کنش‌های تعاملی گوناگونی با مخاطب است که بر لحن غنایی و جنبه اثرگذاری شعر افزوده است. سهم بسیاری از غنا در مرثیه‌های خاقانی، برخاسته از فرایند ارتباطات غیرکلامی است که با توانمندی‌های هنری و کلامی خاقانی در بافت این شعر القاء شده است؛ مسأله اصلی تحقیق حاضر، بررسی انواع ارتباطات غیرکلامی موجود در مرثیه‌های خاقانی و تحلیل زیرساخت‌های آشکال این ارتباطات در عاطفی‌تر شدن مرثی خاقانی بوده است. برای انجام این پژوهش از روش تحقیق توصیفی و استدلالی استفاده شده است؛ جامعه آماری این تحقیق، اشعار رثایی خاقانی بوده است و از انجام آن، این نتایج به دست آمد: فرایندهای ارتباطی غیرکلامی در مرثی خاقانی در شاخه‌های اصلی اندامی (۲۷٪)، محیطی (۲۳٪)، چهره (۲۰٪)، حرکتی (۱۸٪) و موسیقایی (۱۲٪) و اغلب متأثر از باورهای عامیانه و فرهنگی و اسطوره‌ای، سنت‌های ادبی و نیز نیازهای روحی و روانی انسان است. پیوند بین ارتباطات غیرکلامی با متن شعر به روش‌های تأکید (۵۰٪)، تکمیل (۳۰٪) و جایگزینی (۲۰٪) صورت گرفته است که موجب تقویت بار عاطفی، جاندارای تصاویر شعری، تازگی و پویایی زبانی و نیز تأکید و تشخص لحن غنایی مرثیه‌های خاقانی شده است.

کلیدواژه‌ها: ارتباطات غیرکلامی، خاقانی، مرثیه، زبان غنایی، لحن غنایی.

۱. مقدمه

اشعار رثایی، جزو غنایی‌ترین صحنه‌های برون‌ریزی عواطف سرکش و سوزنده انسانی است؛ در این مجال خود اظهاری، شاعر از هر عنصری برای روان‌سازی سیلان احساسات در بافت شعری و جان‌بخشی به آتش درونش در کالبد کلمات بهره می‌برد؛ این اشارات در عین صراحت و گویایی زبانی، در زیرساخت خود، سرشار از نشانی‌های نهانی و رمزگونه است که در بطن خود مفاهیم عمیق روان‌شناختی و کهن‌الگویی و بستگی‌های ژرف با پیوستارهای تاریخی، فرهنگی و اجتماعی به همراه دارد. بخش مهمی از بار غنایی و عاطفی مرثی را، عناصر فرازبانی و ارتباطات غیرکلامی بر عهده دارند؛ در ادبیات، ارتباط کلامی و غیرکلامی بر هم منطبق هستند و باهم ارائه می‌شوند. انسان می‌تواند به‌طور ارادی ارتباط لفظی را قطع کند، اما

نمی‌تواند از ایجاد ارتباط زبان بدن جلوگیری نماید. گاهی حرکات کوچک یا بزرگ، اشارات، حالات در صورت یا در کل بدن پیغام مهمی را از ما به طرف مقابل ارسال می‌کند. سارتر معتقد است در ادبیات برخلاف نقاشی و موسیقی انسان با معانی سروکار دارد. معانی، نقاشی نمی‌شوند و در موسیقی هم قابل مشاهده نیستند. این دو هنر به هیچ چیز به‌غیر از خودشان دلالت نمی‌کنند (راووداد، ۱۳۹۰: ۷۱). امروزه فرایندهای ارتباطات غیرکلامی یکی از موضوعات مهم در شناخت جنبه‌های مختلف هنری و ادبی شعر به شمار می‌آید. ارتباطات غیرکلامی در شعر محملی می‌گردد برای زبان بدن در انتقال مفاهیم و جایگزین و مکملی است برای بیان افکار، احساسات و استعدادهای شخصی؛ این عواطف و کنش‌های رفتاری به‌طور ارادی و غیرارادی در هم تأثیرگذار است.

۱-۱- بیان مسأله و سؤالات تحقیق

اشعار رثایی خاقانی سرشار از اشارت‌های نهانی و نکته آمیز است که این اشعار را در زمره شاهکارهای رثایی ادبیات فارسی قرار داده است. این ابیات ارتباطات کلامی و غیرکلامی و احساسات درونی خاقانی را در لابه‌لای کلمات به نقاشی کشیده و به مخاطب انتقال داده است. مسأله اصلی این تحقیق کاوش در انواع فرایندهای ارتباطی غیرکلامی در مرثیاتی خاقانی برای تبیین اثرگذاری این فرایندها بر ابعاد مختلف اشعار رثایی خاقانی از زبان، لحن، تصاویر، تحرک و موسیقی بوده است؛ چنین تحلیلی می‌تواند از طریق پاسخ‌گویی به سؤالات زیر، نموداری از چرایی افزایش کیفیت و میزان بار عاطفی و غنایی مرثیه‌های خاقانی باشد:

الف) انواع ارتباطات غیرکلامی در اشعار رثایی خاقانی کدام است؟

ب) نحوه پیوند ارتباطات کلامی و غیرکلامی در مرثیاتی خاقانی چگونه است؟

ج) فرایند ارتباطات غیرکلامی چه تأثیری بر غنایی تر شدن ابعاد مختلف مرثیاتی خاقانی داشته است؟

۲-۱- اهداف و ضرورت تحقیق

دیوان خاقانی از نظر اشمال بر مرثیاتی عالی و جاندار، یکی از غنی‌ترین دیوان‌های شعر فارسی است. علت کثرت این گونه اشعار در دیوان خاقانی را باید در ماجراهای گوناگون زندگی و روح آزاده و حساس او جست. مرثیه‌های خاقانی مظهر و مظهر هنرمندی یک انسان در بیان احساسات و غلیانات شدید روحی است. این مرثیاتی در پهنه مرثیه‌سرایی فارسی، آثاری شاخص به شمار می‌آید؛ بدیهی است که عناصر زبانی به‌تنهایی نمی‌توانسته است حامل چنین حجم عظیمی از مضامین غنایی و بار عاطفی موجود در این مرثیاتی باشد. این امر ضرورت تحقیق در فرایندهای غیرکلامی موجود در متن این مرثیاتی را نشان می‌دهد؛ بنابراین تحقیق حاضر از جست‌وجو در سؤالات پیش‌گفته، اهداف زیر را تعقیب می‌کند:

۱- تبیین و برجسته‌سازی انواع ارتباطات غیرکلامی در مرثیاتی خاقانی.

۲- مشخص نمودن نحوه پیوند ارتباطات کلامی و غیرکلامی در این اشعار.

۳- تحلیل نقش ارتباطات غیرکلامی در عاطفی‌تر شدن و اثرگذاری بیشتر مرثیاتی خاقانی.

۳-۱- روش تحقیق

برای انجام این تحقیق، نخست انواع فرایندهای ارتباطات غیرکلامی در مرثیاتی خاقانی جست‌وجو شد. جامعه آماری این تحقیق کل اشعار رثایی دیوان خاقانی (مشمول بر ۲۰ قصیده کوتاه و بلند، ۴ ترکیب‌بند و ۲۲ قطعه) بوده است؛ سپس داده‌های تحقیق در چند جهت از جمله دسته‌بندی و آمارگیری انواع ارتباطات غیرکلامی و نیز طبقه‌بندی و آمارگیری نحوه پیوند ارتباطات کلامی و غیرکلامی مورد بررسی مجدد قرار گرفت و نتایج این بررسی نیز با ارائه جداول و نمودارهای دقیق آماری تجزیه و تحلیل

شد؛ در آخر، نتایج پژوهش در میزان و نحوه اثرگذاری این فرایندها در عاطفی‌تر شدن ابعاد مختلف اشعار رثایی خاقانی (زبان، لحن، موسیقی و حرکت در شعر) به روش توصیفی و تحلیل استدلالی و آماری ارائه شده است.

۴-۱- پیشینه پژوهش

پیش‌تر چندین پژوهش در بررسی شیوه مرثیه‌سرایی خاقانی و ویژگی‌های شعر رثایی خاقانی انجام یافته است: ابراهیم پوردرگاهی (۱۳۷۷) در کتاب «شهربندان بلا: شرح ده قصیده از مرثیه‌های خاقانی» قصاید رثایی خاقانی را مفصلاً شرح و تفسیر نموده است؛ داریوش زنگنه (۱۳۸۹) در مقاله «جستاری در سوگ سروده‌های خاقانی» عقاید و باورهای مذهبی، اجتماعی و عامیانه انعکاس یافته در مرثیه‌های خاقانی را بازجسته است؛ یحیی آتش‌زا و همکارانش (۱۳۹۴) در مقاله «تأثیر باورها و آیین‌های اجتماعی در مرثیه‌های خاقانی» مشابه تحقیق زنگنه را به گونه‌ای جزئی‌نگرتر و مبسوط‌تر در مرثیه‌های خاقانی انجام داده‌اند؛ علیرضا شاه نظری (۱۳۹۴) در مقاله «سبک مرثیه‌های خاقانی» انواع مرثیه‌های خاقانی را به جهت افرادی که برای آن‌ها مرثیه سروده، قالب و اوزان عروضی معرفی نموده است؛ احمد غنی پور ملک‌شاه و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله «خاقانی در قلمرو مرثیه» کاری مشابه مقاله پیشین انجام داده‌اند. نصرالله امامی و همکاران (۱۳۹۶) «در مقاله سبک موسیقی بیرونی و تناسب آن با محتوا در سوگ سروده‌های خاقانی» تأثیر اوزان عروضی انتخابی خاقانی و انواع هجاهای موجود در تقطیع این اوزان را بر محتوای رثایی سوگ سروده‌های خاقانی بررسی و تحلیل نموده‌اند. با تکیه بر پژوهش‌های پیشین، لزومی به معرفی قوالب یا اشخاص رثا شده و اوزان سوگ سروده‌ها برای تحقیقات بعدی باقی نمانده است؛ اما مسلماً تبیین هنرمندی خاقانی در شخصی‌سازی این گونه غنایی و نیز نشان دادن توانایی‌های ارتباطی کلامی و غیرکلامی خاقانی در افزایش بار عاطفی و اثرگذاری منحصر به فرد این نوع اشعار، مطالعات بیشتری می‌طلبد.

۲- بحث

۲-۱- ارتباطات غیرکلامی

ارتباط غیرکلامی عبارت است از انتقال اطلاعات و احساسات بدون استفاده از کلمات: «ارتباطات غیرکلامی یا پیام‌رسانی بدنی، هنگامی روی می‌دهد که یک فرد به وسیله حالت‌های چهره، لحن صدا و یا هر مجرای ارتباطی دیگر، فرد دیگری را تحت تأثیر قرار دهد. این امر ممکن است عمدی یا غیرعمدی باشد» (آرژیل، ۱۹۹۰: ۱۲). در این ارتباط تمام رفتارها، علائم و اشیاء باعث مبادله پیام می‌شوند (رستم خانی، ۱۳۸۹: ۱۷). بسیاری از آن‌ها غیرارادی‌اند و افراد ممکن است متوجه فرستادن این پیام‌ها نباشند. فعالیت‌های غیرکلامی اعمالی نمادین هستند که با جملات و عباراتی که از زبان ما خارج می‌شوند هماهنگ هستند. این‌ها فقط اطلاعات را فاش نمی‌سازند، بلکه بیانگر معانی خاصی نیز هستند. ارتباط غیرکلامی نقش مهمی در زندگی ما ایفا می‌کند. انواع رفتارهای حرکتی افراد از جمله حالت چهره، حرکت‌های بدن و حرکت‌های تنظیم مکالمه از مهم‌ترین نشانه‌های ارتباطات غیرکلامی هستند که در این مقاله نیز استفاده زیادی از آن‌ها خواهیم کرد؛ نشانه‌های غیرکلامی را به طور کلی می‌توان به موارد زیر طبقه‌بندی کرد: حالت‌های چهره، وضع ظاهری، فاصله فیزیکی، شرایط محیطی، زمان و مکان؛ اشاره و حرکت‌های دست‌ها، الگوهای بین فردی ارتباط تماسی یا لامسه‌ای. ما در زندگی روزمره به طور مرتب پیام‌های غیرکلامی می‌فرستیم. این پیام‌های غیرکلامی در کنش‌های متقابل انسانی می‌توانند بسیار مهم‌تر از اعتباری باشند که ما برای آن‌ها قائلیم. زبان گفتاری، نشان‌های از هوشیاری انسان است. به همین ترتیب ارتباط غیرکلامی نیز شامل حرکت‌ها و اشاره‌های ارادی می‌شود، ضمن اینکه حرکت‌های غیرارادی مانند تغییر در اندازه مردمک را نیز دربر می‌گیرد؛ علائمی که به آن‌ها، علائم خودکار می‌گویند و حرکت‌هایی که فقط تا حدودی زیر نظارت ارادی ما هستند؛ مانند آنچه چهره، میزان صدا و فاصله فیزیکی دیگران به ما می‌گوید، وجود فاصله بین فرستنده و گیرنده، خود نوعی پیام است (محسنیان راد، ۱۳۸۵: ۲۴۶).

ارتباطات غیرکلامی به جهت دارا بودن ویژگی‌هایی، امکان غنایی‌تر شدن زبان ادبی و نیز برقراری ارتباط مؤثرتر و اقناعی‌تر با مخاطب را در بافت کلام ادبی میسر می‌سازد. می‌توان گفت ارتباط غیرکلامی قابل‌اعتمادتر از ارتباط کلامی است زیرا پنهان نمودن و وانمود کردن نشانه‌های غیرکلامی بسیار دشوارتر از پنهان کردن نشانه‌های کلامی است. بدین‌جهت است که استفاده از فرایندهای غیرکلامی بر بار حسی و عاطفی کلام تأثیر مثبت می‌گذارد. هم‌چنین از مزایای ارتباط غیرکلامی آن است که، این فرایندها اغلب چندکاناله است درحالی‌که ارتباط کلامی تنها از یک کانال_ به‌عنوان‌مثال در ارتباط رودررو از طریق زبان، در ارتباط غیرمستقیم مکتوب از طریق نوشتار و... منتقل می‌شود. نکته دیگر آن‌که ارتباط غیرکلامی یکسره و مداوم است. درحالی‌که ارتباط کلامی در بسیاری از مواقع با سکوت از بین می‌رود، هم‌زمان ارتباط غیرکلامی جریان دارد (برکو و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۰۷). ارتباطات غیرکلامی در چهار شکل با ارتباط کلامی پیوستگی می‌یابد:

الف- رابطه جایگزین: وقتی پیام‌های غیرکلامی به‌جای پیام‌های کلامی فرستاده می‌شوند، پدیده جانشینی رخ می‌دهد؛ مانند تکان دادن سر به‌طرف بالا و پایین به علامت تأیید و «بله» گفتن.

ب- رابطه مکمل: یک پیام غیرکلامی علاوه بر کامل کردن پیام کلامی، آن را تقویت، روشن و شفاف کرده و معنای «صحیحی» از پیام کلامی را در اختیار می‌گذارد مانند هم‌زمانی تکان دادن سر به طرفین به همراه گفتن کلمه «نه».

ج- رابطه متعارض: برخی از پیام‌های غیرکلامی به‌جای کامل کردن پیام کلامی، آن را نقض، تکذیب، خنثی کرده و یا مغایر با آن هستند.

د- رابطه مؤکد: گاهی پیام‌های غیرکلامی به‌منظور تأکید، تقویت و تکیه گذاشتن یا برجسته کردن پیام کلامی به‌کاربرده می‌شوند. مثلاً لمس کردن کسی که با او صحبت می‌کنیم، بر آنچه گفته می‌شود، حالت تأکیدی می‌بخشد (فرهنگی، ۱۳۷۵: ۱۸).

۲-۲- بررسی انواع ارتباطات غیرکلامی در مرثیه‌های خاقانی

مرثی شخصی خاقانی ازجمله مشهورترین مرثی فارسی است: «مرثیه فرازهای تلاقی عاطفه و تخیل است زیرا صرف‌نظر از پاره‌ای مرثی فرمایشی و رسمی، غالب مرثی دارای عاطفه و تخیلی قوی است خاصه در مرثی برجسته. این دست از مرثی بی‌هیچ‌گونه اغراق نمودی بیرون از عواطفی متراکم است که با آمیزه‌هایی از ابداعات مخیل، امکان تجلی پیدا کرده است» (امامی، ۱۳۶۹: ۹). قوی‌ترین این مرثی، اشعار خاقانی در مرگ فرزند بیست‌ساله‌اش رشیدالدین است. شاعر در رهگذر مصیبت فرزند، قطعات و هم‌چنین قصاید و ترکیبات متعددی سروده است. فرایندهای ارتباطی غیرکلامی خاقانی را در چهار گروه اندامی، چهره، محیطی، حرکتی و موسیقایی می‌توان تحلیل نمود:

۱-۱-۲. فرایندهای ارتباطی اندامی

زبان بدن یا حرکت گفتاری عبارت است از مطالعه فرایندهای ارتباطات از طریق جنبش و حرکت اعضای بدن. ما از طریق ژستی که می‌گیریم طرز راه رفتن و ایستادن، تغییر حالت‌های چهره و چشم‌های خود خود و چگونگی ترکیب این متغیرها برای باز کردن یا بستن کانال‌ها ارتباط برقرار می‌کنیم. دانش زبان بدن در گستره بررسی‌های اخیر از ۶۰ سال پیش موردتوجه قرار گرفته، اما زبان بدن، از بدو پیدایش انسان وجود داشته است. روانشناسان و انسان‌شناسان، پژوهش‌های گسترده‌ای درباره زبان بدن انجام داده‌اند که جزئی از خانواده بزرگ‌تر به نام رفتار غیرکلامی است. اهمیت تسلط بر زبان بدن کمتر از فصاحت و بلاغت نیست. کسب مهارت در استفاده از زبان بدن یکی از مؤثرترین شیوه‌ها جهت بهبود روابط انسانی می‌باشد (دهقان پور فراشا، ۱۳۸۹: ۴۲). زبان غیرشفاهی از طریق لحن بیان، طرز قیافه، ژست‌ها و سایر نشانه‌ها، ارتباطات گفتاری شمارا پشتیبانی می‌کند (آل یاسین، ۱۳۹۳: ۱۱۶). از این‌رو می‌توان گفت، آگاهی به زبان عمل در کشف بسیاری از زوایای درونی دیگران به ما یاری می‌دهد (فرهنگی، ۱۳۹۲: ۲۵۴). خاقانی توانسته با تلفیق استادانه کلام و زبان بدن در ذهن مخاطبانش نفوذ کرده و تأثیری وصف‌ناپذیر بر مخاطبانش

داشته باشد. زبان عمل در مرثیه‌های خاقانی «رفتارها و کنش‌های حرکتی» است که به صورت‌های مختلف نمود پیدا کرده‌اند و خاقانی به این جنبه از زبان بدن نیز توجهی خاص داشته است:

۲-۱-۲-۱- فرآیندهای ارتباطی اندامی ناخودآگاه و غیرارادی

خاقانی از کنش‌های ناخودآگاه بدنی برای تصویری کردن سوز جگر و دردمندی لاعلاج انسانی در حالت سوگواری به زیبایی و هنرمندی بهره جسته است؛ این اعمال، اغلب غیرارادی و برآمده از خالصانه‌ترین حسیات عاطفی انسانی است. بیان این حرکات و اعمال بی‌خودانه، زبان و واژگان را حامل پیام‌های اندوه و غمباری سرشار نموده است؛ عباراتی چون: «اشک باریدن» (خاقانی، ۱۳۷۴: ۱۶۰)، «تب و لرز کردن» (همان، ۱۶۲ و ۴۰۷)، «دست‌برسر و پیشانی نهادن» (همان، ۳۰۰)، «پشت دست به دندان گرفتن» (همان، ۵۴۱) و «سینه و قبا چاک کردن» (همان، ۷۸۰ و ۵۳۸) رفتارهای غیرکلامی و بدنی گویای اندوه‌باری انسانی‌اند:

آه کامروز تبم تیز و زبان کند شده است تب ببندید و زبانم بکشاید همه

(همان، ۴۰۷)

پشت دست از ستم چرخ به دندان خوردم که ز خوان پایه غم قوت دگر می‌نرسد

(همان: ۵۴۱)

من دست بر جبین ز سردرد چون جنین کارد ز عجز روی به دیوار پشت مام

(همان: ۳۰۰)

۲-۱-۲-۲ فرایندهای اندامی خودآگاه و ارادی

در مواردی، خاقانی برای اظهار پریشانی خود و همراه کردن مخاطب با احوال و حسیاتش، از تبیین کنش‌های اندامی خودآگاه و ارادی سود جسته است؛ نظیر بوسه تلخ وداع با پسر دلبندهش. این توصیف شاعر، با دردمندی بسیار همراه است و تصویرگر غم‌افزاترین لحظات برای پدری است که با نومییدی مرگ پسر را شاهد است و چون کاری از دستش برنمی‌آید آخرین بوسه را بر جسد بی‌جان او میزند و فرزند را قبل از دفن کردن وداع می‌گوید:

پیش، کان تنگ شکر در لحد تنگ نهند بوسه تلخ وداعی به شکر بازدهید

(همان: ۱۶۲)

جای دیگر، نهایت عجز آدمی در برابر مصیبت و عزا را با کنش دهان بستن و سکوت اختیار کردن نشان داده است که اثرگذاری بسیاری در انتقال مفاهیم سوگ دارد:

سخن در ماتم است اکنون که من چون مریم از اول در گفتن فرو بستم به مرگ عیسی ثانی

(همان، ۴۱۵)

فرایندهای خودآگاه و ارادی بدن، اغلب تقلیدی و معمولاً متأثر از عوامل پیرامونی زندگی اوست؛ این نوع فرایندها را می‌توان ملهم از باورهای مذهبی، عامیانه و اجتماعی و یا تکرار و بازآفرینی سنت‌های ادبی به شمار آورد:

۲-۱-۲-۲-۱ فرایندهای اندامی متأثر از فرهنگ عامه

فرهنگ عامه، برای موقعیت‌های مختلف حیات فردی و اجتماعی بشر، سنت‌ها و آدابی دارد که برخی از آن‌ها در شکل رفتار و حرکات بدنی نیز به چشم می‌آید. اقوام مختلف در مراسم و سنت‌های مربوط به سوگ و غمگساری، حرکات و رفتار عمومی خاصی را به تماشا می‌گذارند که جزوی از نشانه‌های فرهنگی متعلق به آن قوم به شمار می‌آید؛ در مرثیه‌های خاقانی نیز به گونه‌ی تمثیلی و کنایی اشاراتی به چنین حرکات بدنی و سنت‌های فرهنگ‌عامه وجود دارد که برای ابراز نهایت اندوه شاعر و جان‌بخشی به مواقع و مضامین عاطفی شعر استفاده شده است:

- زلف بریدن:

دلبران اند بر سر سرگورش
زلف ببریده رخ شخوده هنوز
(همان، ۵۴۰)

- خاک به دهن کردن:

دید آسمان که در دهنش خاک می‌کنند
واگه نبد که نیست دهانش سزای خاک
(همان، ۲۳۸)

- خاک بر سر ریختن و کفن بر تن کردن

بروم با سر خاکین به سر خاک پسر
کفن خونین از روی پسر باز کنم
(همان: ۵۴۱)

۲-۲-۱-۲-۲ فرایندهای اندامی متأثر از بافت فرهنگی-اجتماعی

برخی از حرکات بدنی، جزوی از نشانه‌های فرهنگی-اجتماعی است که تعاریفی از ایدئولوژی و سایر مظاهر اجتماعی قاهر را در بطن خود دارند؛ در این حرکات و رفتارهای بدنی، الگوهایی از بینش و تفکر خاص فرهنگی به جهان و انسان دیده می‌شود؛ رفتارهایی منبعث از نگرش آدمی به موقعیت خودش در هستی و اعتقادش به فلسفه حیات مادی و یا جهان ماورایی و زندگی پس از مرگ. استمرار بسیاری از چنین رفتارهای نشانه‌ای و سمبلیک، همچنان در تمدن بشری دیده می‌شود. خاقانی از چنین کنش‌های اندامی که نشانه‌هایی از ایدئولوژی توحیدی و معاداندیش را در خود دارد و منش‌های صوفیانه و زاهدانه را نیز به یاد می‌آورد، برای تقویت و تحکیم مضامین غنایی در مرثیه‌هایش استفاده کرده است:

- سر به زانو داشتن و دست کوفتن بر زانو:

چو هم زانو شوم با غم، گریبان را کنم دامن
سر من از سر زانو کند دامن گریبانی
سر احرامیان عشق بر زانو به است ایرا
صفا و مروه مردان سر زانوست، گر دانی
شده است آینه زانو بنفش از شانه دستم
که دارم چون بنفشه سر به زانوی پشیمانی (همان، ۴۱۱)

- سیاه پوشیدن:

خاقانیا به سوگ خراسان سیاه‌پوش
کاصحاب فتنه گرد سوارش سپاه برد
(همان، ۸۷۱)

خاقانیا به سوگ پسر داشتی کبود
بر سوگ شاه شرع سیه‌پوش بر دوام
کارواح سبزپوش سیه‌جامه‌اند پاک
بر مرگ زاده حفته خواجه حمام
(همان، ۳۰۱)

مرا ز ماتم او جان‌ودل به رنگ‌زان شد
لباس جان سیه از رنگ و دل کبود برآمد
(همان، ۸۸۰)

- بر سر کوفتن:

شد شکسته کرم دست برآید ز جیب
سر زنان ندبه کنان جیب گهر بگشایید
(همان، ۱۶۱)

- تابوت بر دوش بردن:

تابوت او که چار ملک بر کتف برند
بر چارسوی مملکه یک ره بر آورید
(همان، ۵۲۹)

- نماز خواندن بر مرده:

و گر یک ره نماز مرده خواهی کرد بر گیتی
وضو از آب چشمان کن که بس آلوده‌دامانی
(همان، ۴۱۱)

- غسل دادن:

گر رسیدی دست، غسلش ز آب حیوان دادمی
بل که چون اسکندرش تابوت زر فرمودمی

۲-۲-۱-۲-۳ - فرایندهای اندامی متأثر از سنت‌های ادبی

در سنت‌های ادبی، کنایات، تلمیحات، استعارات و اصطلاحاتی وجود دارد مبتنی بر رفتارهای اندامی، اغلب ادعایی و اغراق‌آمیز که برای تصویرگری حالات روحی و موقعیت‌های مختلف احساسی و از جمله سوگواری و عزاداری از آن‌ها استفاده می‌شود؛ خاقانی از چنین کنش‌های مبالغه‌آمیز به فراوانی در مرثیه‌های خود استفاده می‌کند:

- سیل اشک جاری ساختن:

از سیل اشک بر سر طوفان واقعه	خوناب قبه قبه به شکل حباب شد
چل‌گز سرشک خون ز بر خاک برگذشت	لابل چهل قدم ز بر ماهتاب شد
(همان، ۱۵۵)	
از اشک گرم تفته دلان در سواد خاک	طوفان آب آتش زای اندر آمده
	(همان، ۵۳۳)

- خون گریستن

خاقانیا به ماتم عم خون گری نه اشک	کاین عم بجای تو پدري‌ها نموده است
(همان، ۱۷۲)	
تا توانی خون گری خاقانیا	کان جوانی و آن توان بدرود باد
	(همان، ۷۷۰)

- از پای افتادن:

پدر و مادرم از پای فتادند ز غم	به شما دست زدم کاهل وفایید همه
	(همان: ۴۰۷)

- شکسته شدن کمر:

شد شکسته کمرم دست برآید ز جیب	سرزنان ندبه کنان جیب گهر بگشایید
	(همان، ۱۶۱)

- شکسته شدن بال‌وپر:

دور گردون گسست بیسخ و بنم	مرگ یاران شکست بال‌وپرم
	(همان، ۵۳۷)

- نوحه نوح سردادن اشک داوود سرازیر کردن:

اشک داود ببارید پس از نوحه نوح	تا ز طوفان مژه خون مدر بگشایید
	(همان، ۱۶۰)
اشک داود چو تسبیح ببارید از چشم	خوش بنالید که داود نوایید همه
	(همان، ۴۰۷)
ای سلیمان بیار نوحه نوح	که پری از میان مردم شد
	(همان، ۵۳۹)

- گوش از سیماب چشم انباشتن:

گوش من بایستی از سیماب چشم انباشته	تا فراق نازنینان را خیر نشنودی
	(همان، ۴۴۲)
از ره گوش آمدت بر راه چشم این حادثه	گوش را بریند آخر، چند بندی خواب چشم
	(همان، ۹۰۲)

۲-۲-۲- فرایندهای ارتباطی حالات چهره

چهره، نخستین جایگاه نشان‌دهنده وضعیت عاطفی افراد است و در روابط میان فردی و اجتماعی نقش بسزایی را ایفا می‌کند زیرا می‌توان بازخوردهای شخصی و اجتماعی کلام و پیشامدهای پیرامون را در حالت‌های چهره جستجو کرد. ظاهرسازی در کنار نمایش احساسی که همان بیان خودجوش احساسات است (تعجب، ترس، خشم، شادی و...) که ذاتی و جهانی‌اند و قوانین خاص فرهنگی در ابرازشان وجود دارد با حالات چهره منعکس می‌شود. درواقع چهره پس از سخن گفتن، مهم‌ترین منبع اطلاعاتی افراد است به‌طورکلی در چهره انسان، شش هیجان مختلف و اساسی به‌روشنی تجلی می‌کند که عبارت‌اند از: خشم، ترس، شادی، غم، تعجب و تنفر. یافته‌های روانشناسان نشان می‌دهد که ارتباط میان تجارب هیجانی و حالات چهره، ارتباطی واقعی و بسیار اساسی است (فرانزوی، ۱۳۸۶: ۸۳)

این عواطف و احساسات در چهره و بخصوص در چشم و دیدگان به‌صورت کنش‌های زیر در اشعار رثایی خاقانی نمود پیدا کرده‌اند:

۲-۲-۲-۲- فرآیندهای ارتباطی ناخودآگاه و غیرارادی چهره

- آبله بر لب و تب‌خال داشتن:

از تف آه بر لب خاقانی آبله است
تب‌خال حسرت است مگر کز تو بازماند
(خاقانی، ۱۳۷۴: ۵۳۲)

- ناخن بر صورت کشیدن و اشک از دیدگان فروریختن:

سره‌های ناخن از رخ و رخ از سرشک گرم
چون نقش بر زر و چو زر از گه برآورید
(همان، ۵۲۹)

- خونین شدن رگ‌های چشم:

چشم بادام من است از رگ خون پسته مثال
به زبان آن رگ خون چند گشاید همه
(همان، ۴۰۷)

تو چو گل خون به لب آورده شدی و چو رطب
بالب خونین چون کبک شدی و چو تذرو
چون به چشم آمده پر خار و خطر باد پدر
چشم خونین ز تو بر سان پدر باد پدر
(همان، ۵۴۱)

- عرق در پیشانی و کف در دهان داشتن:

خوی به پیشانی و کف در دهنم بس خطر است
به گلاب این خوی و کف چند زدائید همه
(همان، ۴۰۷)

- زردی چهره و سیاهی زبان: که برای توصیف هیجان‌های منفی به‌کاربرده می‌شود (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۳: ۲۲۷):

ماه من زرد چو شمع است و زبان کرده سیاه
مایه نور بدان شمع بصر بازدهید
(خاقانی، ۱۳۷۴: ۱۶۲)

تا چو نوک قلم از درد زبانه سیه است
از فلک خسته شمشیر جفایید همه
(همان، ۴۰۷)

- تغییر چهره:

نزد فسرده دلان قاعده کردن چو ابر
بادل آتش‌فشان چهره دژم ساختن
(همان، ۳۱۵)

- نخوابیدن چشم

نه نه چشمم پس ازین خواب میناد به خواب
ور ببیند رگ جانش به سهر بگشاید
(همان، ۱۵۹)

۲-۲-۳- فرایندهای ارتباطی چهره متأثر از سنت‌های ادبی

- سر خوناب جگر گشودن و ژاله و شبنم صبحدم از چشم نرگس گرفتن
صبحگاهی سر خوناب جگر بگشاید
ژاله صبحدم از نرگس تر بگشاید
(همان، ۱۵۸)

- رشته تسبیح اشک گشادن
دانه‌دانه گهر اشک بیارید چنانک
گره رشته تسبیح ز سر بگشاید
(همان، ۱۵۸)

- سیراب کردن لب تشنه با خون جگر
خاک لب تشنه خون است و ز سرچشمه دل
آب آتش زده چون چاه سقر بگشاید
(همان، ۱۵۸)

- سرازیر کردن سیلاب خون از جگر بر چهره
سیل خون از جگر آرید سوی باغ دماغ
ناودان مژه را راه گذر بگشاید
(همان، ۱۵۸)
چو دخترم آمدم از بعد این چنین پسری
سرشک چشم من از چشمه ارس بگذشت
(همان، ۸۳۴)
بر ترنج سر تابوت تو خون می‌گیرم
ناش چون سیب به بیجاده مگر درگیرم
(همان، ۵۴۱)

- آبستن شدن چشم به خوناب دل
لعبت چشم به خونین بچگان حامله شد
راه آن حامله را وقت سحر بگشاید
(همان، ۱۵۹)

- زرداب ریختن دیدگان
چشم سیاهشان گه زرداب ریختن
نرگس مثال در یرقان چون گذاشتی
(همان، ۵۳۱)

- خون از رگ دل گشودن:
آگهید از رگ جانم که چه خون می‌ریزد
رگ کمید از شجر رز که گشاید رگ آب
خون ز رگ‌های دل و سوسه‌گر بگشاید
رگ خون همچو رگ آب شجر بگشاید
(همان، ۱۵۹)

- خون به دهان بودن
من چو گل خون به دهان آمده و تشنه‌لبم
بر گل تشنه گه ژاله هوایید همه
(همان، ۴۰۷)

۲-۲-۳- فرایندهای ارتباطی محیطی

یکی از کانال‌های ارتباط انسانی، محیط اطراف است. مکان‌هایی که افراد برای برقرار کردن تعامل با همدیگر گرد می‌آیند؛ خانه، اتاق، محل کار، پارک و همچنین چیدمان فیزیکی، روشن یا تاریک بودن محیط، تأثیر فراوانی در القای مفهوم دارند و نیز به آن بخش از عناصر محیط اطلاق می‌شود که بر احساس و اعمال انسان‌ها تأثیر می‌گذارند. تمامی رفتارهای اجتماعی در محیط فیزیکی رخ می‌دهند جایی که افراد در تعامل با یکدیگر اشیای پیرامون خود را متناسب با واقعه‌ی اجتماعی خاصی تغییر داده‌اند.

خاقانی با درخواست تغییرات در محیط اطراف مصیبت‌های وارده را برجسته‌سازی می‌کند و با این تغییرات پیام‌های غیرکلامی درونی خویش را به مخاطب انتقال می‌نماید:

- کندن سر سر باغچه
 سر سر باغچه و لب لب برکه بکنید
 رگ مرغان ز سر سرو و خضر بگشایید
 (همان، ۱۶۰)
- آتش زدن گلشن و ویران کردن باغ و درختان:
 گلشن آتش بزنی و ز سر گلبن و شاخ
 نارسیده گل و ناپخته ثمر بگشایید
 (همان، ۱۶۰)
- نخل بستان را سربریدن:
 نخل بستان و ترنج سر ایوان ببرید
 نخل مومین را هم برگ ز بر بگشایید
 (همان، ۱۶۰)
- شکافتن سر انگشتان:
 سر انگشت قلم‌زن چو قلم بشکافید
 بن اجزای مقالات و سمر بگشایید
 (همان: ۱۶۱)
- سوزاندن کتاب‌ها و دیوان‌ها:
 من رسالات و دواوین و کتب سوخته‌ام
 دیده بینش این حال ضرر بگشایید
 (همان: ۱۶۱)
- روشن کردن چراغ:
 بر فروزید چراغی و بجویید مگر
 به من روز فرورفته پسر بازدهید
 (همان: ۱۶۲)
- عزلت‌گزینی:
 هفت در بستم بر خلق و اگر آه زخم
 هفت پرده که فلک راست ز بر باز کنم
 (همان: ۵۴۱)
- خنگ فلک را پی و دم بریدن (بر هم زدن فلک)
 شب‌دیز و نقره خنگ فلک را به مرگ او
 شب‌دیز و نقره خنگ فلک را به مرگ او
 شکشید و دم برید ار وفا گرید
 (همان، ۵۳۳)
- جمع کردن بساط حیات
 هین که فرش فنا بگستردند
 درنورد این بساط خرم را
 (همان، ۵۳۸)

۲-۲-۴- فرایندهای ارتباطی حرکتی

شعر رثایی خاقانی از تحرک بسیار بالایی برخوردار است، چنان‌که نظیر آن را در معدود اشعار ادب فارسی نظیر غزلیات دیوان شمس خواهیم یافت؛ این حرکت و تکاپو در مراثی خاقانی از جوانب مختلف قابل بررسی است؛ حرکت، هم در لفظ و زبان مراثی خاقانی مشهود است و هم در معنا و مفهوم و هم در آواها و موسیقی؛ بی‌تردید تحرک در مراثی خاقانی، یکی از دلایل تشخیص سبکی این نوع شعر خاقانی و نیز دلیل جذب و اثرگذاری بیشتر آن بر مخاطب است؛ در ادامه تحقیق، نتیجه بررسی تأثیر فرایند ارتباط‌های غیرکلامی بر افزایش تحرک در مراثی خاقانی ارائه می‌شود:

۲-۲-۴-۱- ارتباطات غیرکلامی مرکب از حزن و حرکت

بسامد واژگان حزن‌آور حرکت آفرین در شعر خاقانی نسبتاً بالاست. کاربرد این واژگان باعث پویایی و ایجاد حرکت در سراسر شعر خاقانی گشته و فضای اندوهگینی را به وجود آورده است. از جمله این واژگان می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: فریاد (۲۴ مورد)، ماتم داشتن (۲۴ مورد)، نوحه‌سرایی (۲۴ مورد)، سیل خون روان کردن/ در خون غلتیدن (۱۱۰ مورد) و ... اشاره کرد:

آسمان را گسسته شد زنجیر	داد فریاد خوان نخواهد داد
(همان، ۱۶۷)	
تا دمی ماند ز من نوحه‌گران بنشانید	وا رشیده کنان نوحه سرایید همه
(همان، ۴۰۸)	
من همه در خون و خاک غلطم و از اشک	خون دلم خاک را نگار برافکند
(همان، ۷۶۴)	

۲-۲-۴-۲- ارتباطات غیرکلامی حرکتی-تخریبی

این نوع حرکت عصبی و جوشش در اجزای شعرهایی با قالب‌های مختلف و در موضوعات مختلف در دیوان خاقانی دیده می‌شود به‌ویژه در مرثیه که اوج برون‌ریزی عاطفی اوست؛ خاقانی در اغلب مراثی، با لحنی آمرانه و پیام‌هایی مرگ‌آفرین برای اشیا و کل هستی، شعری پر از حرکت و جوشش آفریده است؛ در این فرایند ارتباطی، همه اشخاص و اشیا و طبیعت و افلاک به سمت تخریب و ویرانگری در حرکت‌اند:

سیل خون از جگر آرید سوی باغ دماغ	ناودان مژه را راه گذر بگشاید
بر وفای دل من ناله برآرید چنانک	چنبر این فلک شعبده‌گر بگشاید
(همان، ۱۵۸)	

۲-۲-۴-۳- فرایندهای حرکتی دور شونده

واژگان فراوانی در شعر رئایی خاقانی دیده می‌شود که حضورشان در کلام همراه با جابه‌جایی و حرکت است؛ مانند سفر (۱۴ مورد)، کوچ (۴ مورد)، گریز (۱۵ مورد)، روان شدن (۱۵ مورد) و ... از چنین فرایندهایی، نیاز روحی و روانی انسان به هجرت و دور شدن از محل و موقعیتی که در آن ضایعه و مصیبتی بر او حادث شده است، مستفاد می‌شود:

چه نشانید جمازه به سر چشمه آز	برنشینید و عنان را به سفر بازدهید
(همان: ۱۶۳)	
بس غریبید در این کوچه شر کوچ کنید	به مقیمان نو این کوچه شر بازدهید
(همان، ۱۶۳)	

۲-۲-۵- فرایند ارتباطات غیرکلامی موسیقایی در مراثی خاقانی

موسیقی شعر را می‌توان یکی از انواع ارتباطات غیرکلامی بسیار اثرگذار آن به شمار آورد. موسیقی انتخاب‌شده برای یک شعر می‌تواند تمام عناصر شعری را تحت‌الشعاع خود قرار داده و معانی مضاعفی را به شعر تلقین کند. در شعرهای خاقانی وزن و آهنگ یکی از شاخص‌ترین عناصر سازنده شعر به حساب می‌آید. خاقانی برای مراثی خود اغلب اوزان پرتحرک را برمی‌گزیند که می‌تواند موجد شور و حرکتی اندوه‌بار هم باشد:

ای قبله جان کجات جویم	جانی و به جان هوات جویم
گر زخم زنی سنانت بوسم	ور خشم کنی رضات جویم
دیروز چو آفتاب بودی	امروز چو کیمیات جویم
دوشت همه شب چو بدر دیدم	امشب همه چو سهات جویم
دریا کنم اشک و پس به دریا	در هر صدفی جدات جویم
	(همان، ۳۰۴)

علاوه بر اوزان، خاقانی در انتخاب ردیف و موسیقی کناری بسیار دقیق و متناسب عمل می‌کند. بخش بزرگی از فرایند ارتباطات غیرکلامی شعر خاقانی وامدار ردیف‌های فعلی پرتحرک و عاطفی است که برای شعرش برمی‌گزیند و حالات روحی و اندوه خود را در آن بازتاب می‌دهد: «به جرأت می‌توان گفت که دیوان اشعار هیچ شاعری (به‌استثنای مولوی) از حیث تنوع تصاویر و داشتن ردیف‌های نو و بدیع و به قولی از لحاظ موسیقی کناری به پای دیوان خاقانی نمی‌رسد» (مختاری، ۱۳۷۱: ۶۷). خاقانی «با سرودن اشعاری با ردیف‌های مشکل و تازه که اغلب این ردیف‌ها افعال مرکب هستند و گاه جمله کاملی را تشکیل می‌دهند، جلوه و جلای تازه‌ای به شعر فارسی می‌دهد» (همان، ۶۶)؛ آنچه مسلم است، خاقانی از ردیف بهره‌های فراوانی برده است؛ وی به بهترین نحو از ردیف در خدمت مقاصد هنری و غنایی خود کمک گرفته است. مهم‌ترین کارکردهای ردیف در مرثی خاقانی را در این موارد می‌توان دسته‌بندی نمود

۲-۲-۵-۱- هماهنگی ردیف با موضوع و مضمون:

در بیشتر اشعار خاقانی هماهنگی ردیف با موضوع شعر دیده می‌شود. مثلاً در قصیده‌ای که در رثای فرزندش به مطلع:

صبحگاهی سر خوناب جگر بگشاید
زاله صبحدم از نرگس تر بگشاید
(خاقانی، ۱۳۷۴: ۱۵۸)

سروده است: «با تکرار واژه «بگشاید» گرفتگی خاطر و عقده بسته در گلوی خود را که هرلحظه در فشار و اضطرابش قرار داده نشان می‌دهد و از خواننده طلب گشایش این گره زندگی و این عقده بسته را می‌کند» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۳: ۱۶۱).

۲-۲-۵-۲- القای حسیات غنایی به مخاطب

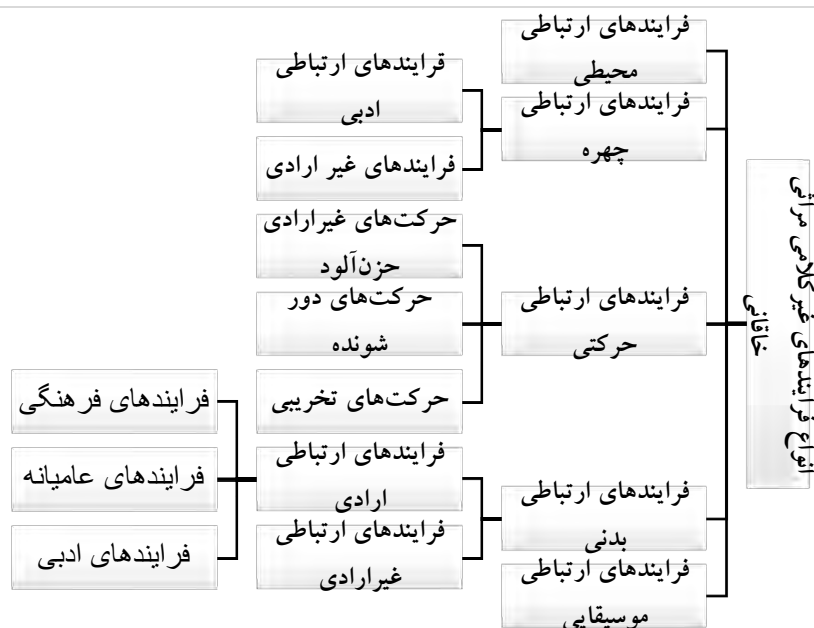
گاهی شاعر با تکرار یک واژه یا عبارت در ردیف شعر، در پی القای حس درونی خود به مخاطب است. غم، شادی، امید، ناامیدی و هرگونه احساس درونی از طریق این تکرارها قابل انتقال به مخاطب است؛ به عبارت دیگر، شاعر با استفاده از ردیف، به انتقال احساس و عواطف می‌پردازد. خاقانی نیز از این امکان در مرثی مردف خود استفاده نموده است:

دیر خیر یافتی که یار تو گم شد
خیز دلا شمع برکن از تف سینه
جام جم از دست اختیار تو گم شد
آن مه نو جوی کز دیار تو گم شد
حاصل عمر تو بود یک ورق کام
آن ورق از دفتر شمار تو گم شد
(خاقانی، ۱۳۷۴: ۷۷۰)

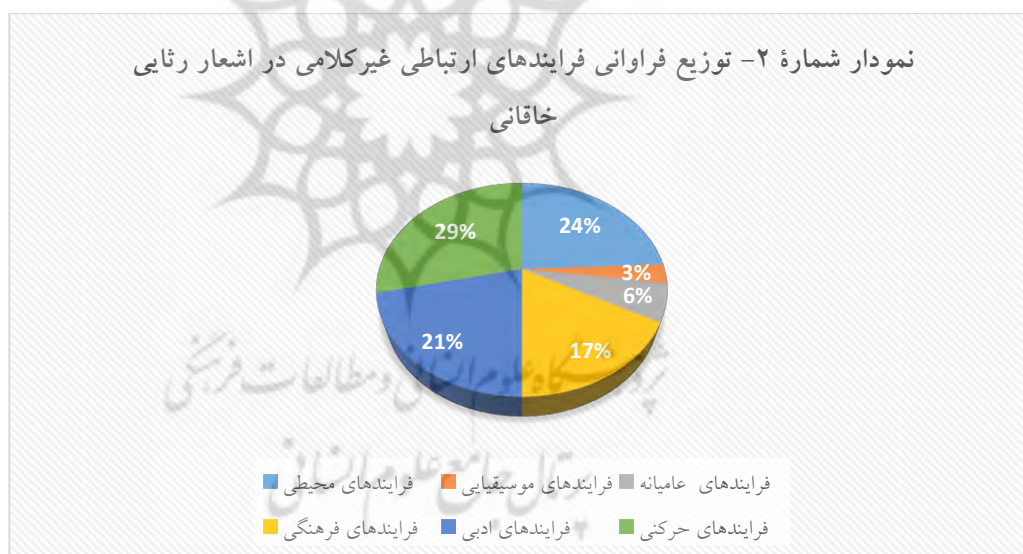
۲-۲-۵-۳- ایجاد لذت یا اندوه دیداری

لذت یا اندوهی که از ردیف می‌بریم گذشته از خوش‌نوایی، در شکل نوشتاری آن نیز مؤثر است و تا پایان شعر، از این تناسب دیداری که به‌وسیله ردیف ایجاد شده است، احساس خوشایندی یا اندوهگینی به ما دست می‌دهد. ردیف‌هایی که در شعر خاقانی دیده می‌شود- بخصوص ردیف‌های طولانی اسمی یا فعلی- در ایجاد و انتقال این نوع لذت یا اندوه دیداری (تجسمی) بسیار مؤثر است؛ مثلاً خاقانی در ترکیب‌بند رثایی که در مرگ پسر سروده است عبارت‌های «بربن‌دیم»، «می نرسد»، «بازکنم»، «درگیرم» را ردیف قرار داده است و هماهنگی‌هایی که میان حروف و اصوات مشترک درون بیت‌ها با عبارت‌های فوق برقرار است، علاوه بر لذت موسیقایی و شنیداری، اندوه دیداری را نیز برای خواننده به ارمغان می‌آورد:

پشت دست از ستم چرخ به دندان خوردم
که ز خوان پایه غم قوت دگر می نرسد
(همان، ۵۴۱)

نمودار شماره ۱- انواع فرایندهای ارتباطی غیرکلامی در مرثی خاقانی

۳- نتیجه

در این تحقیق، برای کشف علل اثرگذاری عاطفی مرثی خاقانی و حجم بالای بار غنایی در این اشعار، فرایندهای ارتباطی غیرکلامی در شعر خاقانی تجزیه و تحلیل شد و بدین نتایج دست یافتیم:

- پنج نوع فرایند ارتباطی غیرکلامی اصلی، (به ترتیب اهمیت و بسامد) شامل فرایندهای اندامی، محیطی، چهره، حرکتی و موسیقایی در شعر خاقانی قابل رهجویی است؛ این فرایندها هم در ارتباط با یکدیگر و هم در پیوند با فرایندهای کلامی، تأثیر مهمی در عاطفی شدن مرثی خاقانی ایفا می‌کنند. برخی از این فرایندهای واقعی و عملی است، پاره‌ای از آن‌ها ادعایی و بلاغی (مثل شکستن کمر، سیاه شدن آسمان، خون گریستن).

- برخی از این فرایندها، ارادی و بعضی دیگر غیرارادی و برآمده از بازخوردهای طبیعی جسمی و روحی با رویداد غم و سوگ است؛ همچون «تاول زدن لب» یا «خون افتادن رگ چشم» یا اشک‌باری صورت و نوحه و ناله سردادن. خاقانی از چنین فرایندهایی به‌عنوان جایگزین و یا مکمل تبیین حسیات غمبار در متن مرثیه بهره یافته است. فراوانی فرایندهای ارادی بیش از فرایندهای غیرارادی است.
- فرایندهای ارادی در هر پنج نوع یافته (اندامی، چهره، محیطی، حرکتی و موسیقایی) اغلب متأثر از باورهای فرهنگی/عامیانه/کهن‌الگویی و نیز برگرفته از سنت‌های ادبی است.
- فرایندهای ارتباطی غیرکلامی، به روش‌های تأکید (۵۰ درصد)، تکمیل (۳۰ درصد) و جایگزینی (۲۰ درصد) معانی، موجب تقویت لحن، مضامین، تصاویر و زبان غنایی و داغدار متن مرثیه‌های خاقانی شده است.

۴-منابع

- ۱- آرژیل، مایکل، ۱۹۹۰، *روانشناسی ارتباط و حرکات بدن*، ترجمه: مرجان فرجی، انتشارات مهتاب.
- ۲- آل یاسین، محمدرضا، ۱۳۹۳، *مهارت‌های تأثیرگذاری و نفوذ کلام*، چاپ چهارم، تهران: هامون.
- ۳- امامی، نصراله، ۱۳۹۶، *مرثیه‌سرایی در ادبیات فارسی ایران*، تهران: دفتر مرکزی جهاد دانشگاهی.
- ۴- برکو، روی. ام؛ ولوین، اندرو دی؛ ولوین، دارلین. آر، ۱۳۸۹، *مدیریت ارتباطات فردی و عمومی* ترجمه سید محمد اعرابی و داوود ایزدی، چاپ ششم. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- ۵- خاقانی، افضل‌الدین بدیل، ۱۳۷۴، *دیوان خاقانی شروانی*، چاپ پنجم، تهران: انتشارات زوار.
- ۶- دهقان پور فراشاه، هاشم، ۱۳۸۹، *مدیریت ارتباطات میان فردی*، مشهد: راهیان سبز.
- ۷- راوودراد، اعظم، ۱۳۹۰، *نظریه‌های جامعه‌شناسی هنر و ادبیات*، چاپ دوم، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۸- رستم خانی، حمیدرضا، ۱۳۸۹، *ارتباطات غیرکلامی*، چاپ اول، تهران: امیدان.
- ۹- شفیعی کدکنی، محمدرضا، ۱۳۸۳، *موسیقی شعر*، چاپ ششم، تهران: انتشارات آ‌گاه.
- ۱۰- فرانزوی، استفن آل، ۱۳۸۶، *روانشناسی اجتماعی*، ترجمه مهرداد فیروز بخت، چاپ سوم، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی.
- ۱۱- فرهنگی، علی اکبر، ۱۳۷۵، *ارتباطات غیرکلامی هنر استفاده از حرکات و آواها*، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد میبد.
- ۱۲- فرهنگی، علی اکبر، ۱۳۹۲، *مبانی ارتباطات انسانی*، چاپ بیست و ششم، ج ۱ تهران: رسا.
- ۱۳- محسنیان راد، مهدی، ۱۳۸۵، *ارتباط شناسی: میان فردی، گروهی، جمعی*، تهران: انتشارات سروش.
- ۱۴- مختاری، حسین، ۱۳۷۱، *ردیف در شعر خاقانی شروانی*، ادبستان فرهنگ و هنر، ش ۳۱، صص ۶۶-۶۷، تهران: موسسه اطلاعات.